

SZENDE KATALIN

A női munka a középkori gazdaságban

Bevezetés

A középkori ember számára magától értetődő volt a nemek közti munkamegosztás és a nemek hierarchiája. Ez egyben azt jelentette, hogy a nők munkájának vitathatatlan helye volt a családban és nagyobb gazdasági összefüggésekben is. Az alábbiakban ezt az önállóan, illetve kiegészítőként végzett munkát szeretném általános társadalom- és gazdaságtörténeti kontextusban vizsgálni. A vizsgálódás idejét a későközépkorra, színhelyét a városokra korlátozom, ahol a település autonóm jogrendszerre bízottotta a megszerzett javak megtartását és továbbörökítését, a családon alapuló munkaszervezet stabilitását. Mobilisabb jellege miatt a városi gazdaságban lehet azt is leginkább nyomon követni, milyen szerepe és mozgástere volt a nők munkavégzésének. A nők részvétele a tradicionális falusi mezőgazdasági munkákban ezért kívül marad a jelen dolgozat vizsgálódási körén.

I. A források és felhasználhatóságuk

Azt, hogy a társadalom mintegy felét kitevő nőket (egyes kiemelkedő személyiségeket leszámítva) a történetírás hosszú ideig figyelmen kívül hagyta vagy marginális csoportként kezelte¹, nemcsak a források hiányosságainak köszönhető. Az írott, képi és régészeti források számos fajtáját vonhatjuk be – megfelelő kritikai szempontok figyelembe vételével – a nők szerepének és munkaformáinak elemzésébe. Tekintsük át ezeket.

1. Írásos források

a) normatív források

A törvények, városi jogkönyvek és jogyszabály-gyűjtemények, valamint a céhszabályok nőkkel kapcsolatos előírásai és megjegyzései három fő téma köré csoportosíthatók: a nők személyiségi jogai, a vagyoni joggal és örökléssel összefüggő szabályok és az egyes foglalkozások, mesterségek gyakorlását szabályozó előírások tartoznak ide.

A nők becsületét és testi épségét városi jogkönyveink fokozott védelemben részesítették. A tárnoki jog szerint ha egy férfi szavakkal, ütéssel, megsebesítéssel egy nőt megsértett, kétszer annyit kellett fizetnie, mint ha ugyanezt férfin követte volna el. A gyilkosságot azonban ugyanúgy kellett megítélni (halálbüntetéssel), akár férfi, akár nő volt az áldozat „quia non alia anima vel duplex in viro, quam in muliere.”² A nők megsértését az országos és városi törvények és a céhszabályok is elítélték.³ Fontos volt a kiváltságlevelekben a városba telepedés jogának férfiakéval azonos megítélése és a szabad házasság jogának szavatolása is.⁴

A városokban lakó nők szabadon örökölhettek ingó- és ingatlan vagyont szüleiktől, férjüktől és más rokonaiktól, és férjhez menetelük után is szabadon rendelkezhetek ezekről. E tekintetben kedvezőbb helyzetben voltak a nemesi családok nőtagjainál. A tárnoki jog és az ezt követő városi jogkönyvek szerint a végrendelet nélkül elhaltak vagyonát feleségeik és gyermekeik között egyenlően kellett elosztani.⁵

A közös munka, illetve a munkával szerzett vagyon megtartása szempontjából döntő volt a szabad tulajdoni, örökösödési és végrendekezési jog biztosítása férfi és női ágon egyaránt. Ez alól csak a háztartási felszerelés volt kivétel, amit csak egymás beleegyezésével adhattak harmadik személynek⁶. Az együtt szerzett vagyon házastársak

közötti közös kezelése részben a város érdekeit szolgálta azzal, hogy megakadályozta ennek a városon kívül élő rokonokhoz kerülését, részben a családok stabilitását teremtetten meg.

Az egyes mesterségek gyakorlását akkor szabályozták írásban is, amikor az már egy meghatározott szintet elért egy településen. A szabályzatok tanúsága szerint a nők többnyire mint a mester háztartásához tartozó személyek kerültek kapcsolatba a céhekkel. Mint feleségek élvezhették a céh gazdasági biztonságát, lelki kényelmet és társadalmi elismertséget nyújtó „másodrangú” tagságát. Büntetés terhe alatt részt kellett venniük a társadalmi és vallási eseményeken (felvonulások, lakomák, temetések, stb.), amelyekről a szabályzatok részletesen tudósítanak⁷. Egyes szakmákban az özvegyek önállóan vagy legényeikkel gyakorolhatták volt férjük mesterségét, bizonyos esetekben pedig teljes jogú tagságot is nyerhettek, ezekről a későbbiekben szólnunk.

A normatív források közös jellemzője, hogy csak azokat a kereteket adják meg, amelyek között a városok lakói élhettek és dolgozhattak. Természetükből fakadóan általánosítanak, és a problémás pontokat emelik ki, de mégis realitásabbak, mint az egyes elszigetelt, valóságos eseteket leíró források. Azt, hogy a normák adta kereteket mikor hogyan töltötték ki, más jellegű kútfőkből ismerhetjük meg.

b) Nem-normatív források

A mindennapi gyakorlatot a kézműveseket felügyelő hatóságok és a saját maguk által termelt iratok örökítették meg. Ezek között igen fontosak az adójegyzékek, amelyek a háztartásfők, köztük a nők jövedelmi- és lakásvizonyairól tartalmazznak adatokat. A városi gazdaságban a nők szerepe korántsem volt elhanyagolható, az adófizetésben részarányuk városonként eltérően 8 és 38% között mozgott⁸. Különösen szerencsések azok az esetek, amikor vagyonjegyzékek is fennmaradtak, illetve a kereseti- és vagyonadót elkülönítve tüntették fel a jegyzék készítői. Így ugyanis meg tudjuk állapítani, hogy az adót fizető háztartásfő jövedelme milyen arányban származott valamilyen munkavégzésből⁹.

Normatív forrásainkat és az adójegyzékek adatait is kontrollálni tudjuk a kamarai számadások, ítéletkönyvek és egyéb városi feljegyzések segítségével, ahol a tényleges munkavégzésre, pl. a város számára történt szállításokra, a polgárok közti áru- és bérkövetelésekre, bér munkában végzett tevékenységekre találunk utalásokat. A házastársak közti vagyonközösség gyakorlati működését mutatják be a javadalmaktól felvett kölcsönökről szóló oklevelek és a telekkönyvek, ahol minden esetben feltüntették a feleség nevét is¹⁰.

A nagyobb kereskedőcsaládoknál általános volt az üzleti könyvek (Registerek) vezetése, amelyek nemcsak a családok nőtagjainak az üzletmenetben való részvételéről tanúskodnak, hanem a velük kapcsolatban álló női üzletfelekről is tudósítanak¹¹.

A szabad végrendelezés fentebb említett sarkalatos jogának megvalósulását a városokban gyakran százával fennmaradt végrendeletek tanúsítják. Különösen érdekes témánk szempontjából azok a testamentumok, amelyek kézművesek vagy kereskedők feleségeitől, özvegyeitől származnak, hiszen ezek az érintett nők személyes megnyilvánulásait, végső akaratát fektették írásba, és amelyekből gazdasági tevékenységeikre és társadalmi környezetükre „első kézből” kaphatunk adatokat¹².

Még személyesebb jellegű, de jóval ritkább források a női emlékiratok. Közülük a német nyelvterületen fennmaradt legrégibb női memoár Kottanner Jánosnéé, aki több szállal is kötődött Sopronhoz¹³. Kítűnő példákat találunk benne a hagyományos női munka- és szerepkörök (bába, dajka) gyakorlására, de a polgári származású, nem mindennapi események részesévé vált udvarhölgy egészséges önértékelésére is. (A magát „egyszerű asszony”-nak nevező udvarhölgy a kellő pillanatban nem habozott „em-

lékeztetni nagyságát – Erzsébet királynét – azokra a szolgálatokra, amelyeket a királyi családnak tett...”).

A női munka értékelése szempontjából számba jöhető írásos források sorát folytathatnánk még a bibliai példákat a mindennapi életből kiindulva magyarázó, de csöppet sem objektív és számos sztereotíp elemet tartalmazó prédikációkkal, vagy egyéb, irodalmi igényű alkotásokkal¹⁴. Ezek kora-újkori, személyes elemeket tartalmazó változatai, a gyászbeszédek is érdekes adatokat őriztek meg az elhunyt nők életéről. Ezek speciális kritikai szempontokat vetnek fel¹⁵.

2. Képi források

A szentek életét bemutató táblaképek és fametszetek számos jelenetet örökítettek meg a korabeli mindennapi életből. Bár a kritikai szempontok itt sem mellőzhetők – számolni kell bevett ikonográfiai típusok követésével (pl. Mária rokkával), mintakönyvek felhasználásával –, a képi források realitás-értéke a normatív forrásokéhoz hasonló.¹⁶ A tipikus élethelyzetek megörökítése mellett a vizualitás sajátos metakommunikatív eszközeivel koruk értékléteét is közvetítik.

Igen fontosak azok az ábrázolások, gyakran kéziratok vagy ősnyomtatványok illusztrációi, amelyek olyan foglalkozások – pl. bányászati segéd munkák, fazekasság, kovácsmesterség – gyakorlása közben mutatják be a nőket, amiről az írásos források nem szólnak.¹⁷

3. Régészeti források

Az ásatások során felszínre kerülő objektumok és tárgyak új és állandóan gyarapodó lehetőséget adnak a nők által végzett munkák színhelyének és eszközeinek pontosabb megismerésére. Jó példát szolgáltat erre a Tilleda pfalz 10–11. századi elővárában feltárt két nyújtott téglalap alaprajzú, földbe mélyített kéthajós épület. Rendeltetésükre a bennük talált szövőszék- nehezek sora adott felvilágosítást: ezek a szövőházak megfelelnek a frank kori oklevelekben és krónikákban „genitien”, ’gynaecum’ néven emlegetett asszonyházaknak, ahol kb. 22–24 nő foglalkozhatott a szövéssel. Ezek mellett a Vorburg további 18 lakóházából kerültek elő kisebb munkagödörből szövőszék- nehezek, itt házimunkaként, saját szükségletre készítették a szőtteket az asszonyok.¹⁸ Szövőház maradványait hozta a felszínre a Tiszakök-Rázompusztai Árpád-kori falu ásatása is.¹⁹

Az említett esetekben a régészeti leletek önmagukban nem bizonyítják a nők munkavégzését, értelmezésükben az írásos adatok és a néprajzi párhuzamok bevonása jelentheti az elsődleges bizonyítékot. Hasonlóképpen a soproni Kovácszeren megfigyelt pékműhelyekben, ahol a tulajdonosokat az adójegyzékekből azonosítani lehet, szintén munkálkodhattak a családok nőtagjai.²⁰

A középkori régészeti kutatások másik nagy területe, a temetőásatások feldolgozása is szolgálhat közvetett adalékokkal témánkhoz. A sírok demográfiai elemzése ugyanis segíthet megválaszolni a nemek arányának egyenlőtlen megoszlására, illetve a népesség életkor szerinti differenciálódására vonatkozó, több évtizede vitatott kérdéseket.²¹

A női munka kutatástörténetének egyik tanulsága lehet, hogy amint a történészek a források egyre szélesebb körét vonták be az elemzésbe, úgy a nők által végzett tevékenységek vártánál nagyobb arányú és változatosabb formáira derült fény. Melyek voltak ezek a főbb területek?

II. A női munka területei a középkorban

1. A háztartási munkák kiterjesztése

A nemek szerinti munkamegosztás keretében természetes volt, hogy a háztartás, a család közvetlen ellátására szolgáló mindenfajta tevékenységgel együtt a ház asszonyának hatáskörébe tartozott. Ez egyáltalán nem jelentette azt, hogy a kicsit is tehetősebb háztartásokban minden ilyen munkát a feleségnek saját kezűleg kellett elvégeznie. Az ő szerepe főleg a szervezés volt, az idő helyes beosztása, amit a korabeli vélemények is kiemelkedő asszonyi erényként értékelték.²²

A kétkezi házimunkák elvégzésére a szolgálok, cselédlányok és szakácsnők népes csoportja állt rendelkezésre, akik többsége a környékbeli falvakból érkezett a városba. Számukra ez a munkalehetőség jelentette a szocializációt, az igényesebb életmóddal való megismerkedést, valamint a kelengyéhez szükséges javak összegyűjtését is.²³ Kézműves háztartásokban a műhelyben is végeztek kisegítő munkákat. A háztartásban való jelenlétük tette lehetővé, hogy a ház „úrnője” a műhelyben folyó munkát figyelemmel kísérhesse, vagy éppen önálló üzleti tevékenységet folytasson.²⁴

A városi gazdaságba illeszkedéssel, a piacra termeléssel számos olyan mesterséget vettek át a férfiak, amit hagyományosan a paraszti gazdaságban a nők végeztek. Ilyen volt pl. a kenyérsütés (pék mesterség) vagy a borkimérés, hűvösebb éghajlatú vidékeken a sörfőzés. A határok azonban nem voltak merevek, ezeken a területeken számos nő is megélhetést talált.²⁵

A pozsonyi péklegények 1433-ben kelt céhszabályzata például lehetővé tette a nők belépését is. Ugyanitt egy végrendelet is utal arra, hogy egy pék özvegye volt férje mesterségét folytatta.²⁶ Bizonyára a napi gyakorlat ellen lépett fel az 1541-es soproni közgyűlési jegyzőkönyv, amely megtiltotta, hogy „müttelpekin”, papszakácsnék és mások titokban eladásra kenyeret süssenek és ezzel a várost megkárosítsák.²⁷ Európa számos nagyvárosában a péknőknek egy mester felügyelete alatt, szabályos képzésben kellett részt venniük. Ide kapcsolódik a malomtulajdonos nők kérdése is. Az ingatlanforgalomból több, nők által bírt malomrész is ismerünk. Ezeket tulajdonosaik valószínűleg nem maguk üzemeltették, hanem bérleti díjat vagy életjáradékot kaptak utánuk.²⁸

Szintén a háztartáshoz kapcsolódott, annak keretei közt zajlott a borkimérés. Az 1455-ös soproni közgyűlési jegyzőkönyv és az 1497-es pozsonyi szabályzat férfiak és nők számára egyaránt engedélyezte boruk kiméretését, csak a bor keverését, illetve a hamis mértékek használatát tiltotta.²⁹ A női háztartási munkák kiterjesztéséhez tartozott a vendéglátás is. A fogadók, kocsmák fenntartása sokszor biztosított önálló megélhetést is az asszonyok számára.³⁰

2. Egyéb kézműves mesterségek

Az élelmezéshez tartozott, de már a háztartástól elvált a mészárosok mestersége. Ebben a nők kétféle módon kaptak szerepet. Egyrészt a mészárszékek mint ingatlanok gyakran voltak női tulajdonban, mégpedig a leggazdagabb, nemesi vagy patríciusi származású családokban, és bérbe adásukból vagy életjáradékból komoly jövedelemhez jutottak.³¹ Másrészt ez volt az egyik olyan mesterség, ahol a magyar városokban is bizonyíthatóan özvegyi jogon évekig, sőt évtizedekig vitték tovább legényeikkel az ipart. Talán nem véletlen, hogy éppen a budai mészárosok céghevelében szabályozták igen részletesen a mesterek és családtagjaik házasságát.³² A megélhetés feltételeit javította, hogy a mészárosok illetve özvegyeik az egyik legjobban jövedelmező üzletágba, a távollági állatkereskedelembé is bekapcsolódhattak.

A halászat szintén olyan mesterség volt, amit a nők fiaik és legényeik segítségével önállóan gyakorolhattak. Erre a normatív források szerint is lehetőségük volt, amint

azt a soproni halász céh 1514-ben lejegyzett szabályzata is tükrözi. Nemcsak a vallási és karitatív tevékenységek felsorolásánál, hanem a szakmai kérdéseknél: a halfogás, az eladás, a hitelfelvétel, halkivitel, stb. szabályozásánál is együtt szól „Brueder”-ről és „Schwester”-ről, sőt a piaci veszekedésekkel kapcsolatban csak az utóbbiakat említi.³⁴ Pozsonyban is olvashatunk arról, hogy a varsás halászhathoz kiadott külön engedélyt a mester, Polan Vince özvegye javára hosszabbították meg.³⁵ A számadáskönyvekből és adójegyzékekből pedig bizonyítékokat találunk arra, hogy a nők éltek a halászat és halkereskedés jogával, özvegyekként is huzamosabb ideig előfordulnak az adójegyzékekben, és a város szükségleteire is többször adtak el halat.³⁶ A céhszabályzat rendelkezései igazából már egy meglévő állapotot erősítettek meg.

A nők halászatban vitt szerepének értékeléséhez tudni kell, hogy ez a mesterség mindkét említett város számára fontos kiváltság és bevételi forrás volt. Ezt a kiváltságlevelek, a környékbeli birtokosokkal folytatott pereskedések, valamint a topográfiai adatok (Sopron: Halász u., Pozsony: Halászkapu, illetve halászok lakta külváros a Duna partján) is alátámasztják.³⁷

A nőkhöz legszorosabban kapcsolódó, szintén a háztartás keretei közül kibontakozó kézműves mesterség mégis a fonás és a szövés volt a középkorban. A korabeli mércével az számított „derék asszony”-nak, aki háza népét el tudta látni az alapvető textiliákkal és ruhaneműkkel.³⁸ A női nem és az orsó szinte rokon értelmű szavaknak számítottak: Pozsonyban „Spindelseite”-nek nevezték a nőági rokonságot, és ez az alapja az angol „spinster” ’vénkisasszony’ kifejezésnek is.³⁹

A fonást és bizonyos anyagok, főleg a lenvászon szövését, illetve az előkészítő műveleteket (áztatás, tilolás, simítás) háziipari keretek között végezték falun és városban egyaránt. A faluásatásokon gyakori leletek a cserépből készült orsógombok, ritkábban a len vagy kender feldolgozásához kapcsolódó más szerszámok is előkerülnek, például gereben. A durva házivászon nagy részét a jobbágyasszonyok szőtték Európa minden vidékén. A pozsonyi országos vásárokon pl. bazini és dévényi asszonyok kínálták a maguk szötte vásznat.⁴⁰

Európa nagyvárosaiban a textilipar nyújtotta a legtöbb lehetőséget a nők önálló kézműves tevékenységéhez. Párizsban, Kölnben, Baselban, Rouenban, de még a jóval kisebb Nördlingenben is alakultak kizárólag nőkből álló céhek, amelyek elsősorban a nagy kézügyességet igénylő, luxusigényeket kielégítő, a távolsági kereskedelembe is forgalmazott árucikkeket állítottak elő. Ilyenek voltak az aranyszálfonók, a selyemfonók, selyemszalag- szövők, selyemhímzők, selyemfőköttő-készítők, övkészítők, stb. céhei.⁴¹ Ezekben a céhekben a minőség ellenőrzését is nők látták el, de a politikai vezetésben nem kaptak a férfiakhoz hasonló szerepet.

Azokban a városokban, ahol más textilipari vagy ruházati mesterségek specializálódtak az exportra, vegyes céhekben működtek együtt a férfi és női mesterek, illetve a nők a férfiakkal azonos feltételek mellett dolgozhattak. Párizsban a 13. század végén pl. 321 mesterségből 108-ban engedték meg az özvegyek, feleségek vagy egyedülálló nők közreműködését. A középkor végére általánosan elterjedt a nők bér munkásként való foglalkoztatása is a textiliparban, általában igen alacsony bérért, noha bizonyos munkákért a férfiaknál magasabb fizetést is kaphattak.⁴²

Voltak a textiliparnak olyan területei is, ahol, bár nem alakultak ki céhes keretek, a nők a háziipar volumenén messze túlmutató termelő tevékenységet végeztek. Ide tartozik a középkori magyar szövőipar egyetlen sikeres „korakapitalisztikus” vállalkozása, a bártfai vászonszövés is. Ennek munkaszervezetét Lederer Emma és Szűcs Jenő már példamutató alapossgal elemezte⁴³, itt csak a nők munkájával kapcsolatos megállapításaikat emelem ki.

A városházára beszolgáltatott vásznakról készített listák (registrum sindonum)

szerint a nők aránya a szövetet beadók sorában 18-25% között mozgott.⁴⁴ (Természetesen a férfiak által beadott vásznak jó részét is nők állították elő.) A „saját számlájukra” dolgozó nőket 3 fő csoportra oszthatjuk: Egyes asszonyok, általában előkelő polgárok feleségei több ezer rőföt szolgáltatottak be hétről hétre. Ilyen mennyiség megtermeléséhez már valóságos kisüzemet kellett házukban működtetni a szolgáltók bevonásával. A középpolgárok, átlagos vagyonú asszonyok évente egy-két alkalommal 100–300 rőföt vittek a városházára. A harmadik csoportot a saját hasznukra is dolgozó szolgáltólányok alkották, akik természetesen kisebb tételekkel jelentkeztek. 1424-ben pl. a 615 beszolgáltatási tételből 14-et készítettek.⁴⁵

A bártfaihoz hasonló vászonszövő vállalkozást kívánt a közeli Eperjes városa is kiépíteni, amiért is évtizedekig pereskedtek egymással. Ennek ellenére még 1529-ben is működött Eperjesen a vászonfehérítő (albatorium) 10 munkással, akik közül egy nő volt.⁴⁶

A hagyományos keretek között termelő textilipari mesterségekben (takácsok, posztósok, szabók, kalaposok) ezzel szemben nem sok nyomát találjuk a nők önálló munkavégzésének a magyar városokban. Említést érdemel a soproni lenszövők céhszabályzata, amely „... brueder und swester der erbern zeche der heiligen dreykönig und des handwercks der leinweber...” számára íródott. Ez előírja a céh nőtagjainak (Schwester), hogy a vallási szertartások mellett a „szokásos céhnapokon” rendezett gyűléseken is vegyenek részt.⁴⁷

Az asszonyok természetesen értettek a varráshoz is. Kottanner Jánosné pl. leírja, hogy hogyan varrta meg a koronázás előtt a csecsemő V. László „első ruháját” egy Zsigmond király köntöséből átalakított miseruha felhasználásával.⁴⁸ Városi adójegyzékeinkben is elfordulnak varrónők (nadlerin). A textiliparhoz kapcsolódó kiegészítő mesterség volt a fátymosás is, egy szegény fátymosónő 1437 és 1440 között mutatható ki Sopronban.⁴⁹

A bőrfeldolgozó mesterségek (tímárok, vargák, szűcsök) szintén kínáltak lehetőségeket a nők bekapcsolódására. Talán nem véletlen, hogy éppen a szűcsmesterségben született az első olyan céhszabályzat (Basel, 1226.), amely a férfiaknak és a nőknek egyenlő jogot adott a mesterség gyakorlására.⁵⁰ Hazai városainkban is fontos iparág volt, részaránya a kézművességen belül kb. 20%-ot tett ki. A bőséges nyersanyagellátás, a széles felvevőpiac és a távolsági kereskedelembe való részvétel lehetősége indokolja a számos jómódú mester mellett az özvegyek gyakori előfordulását a háztartásfők között. Végredeletekből is vannak adataink a szűcsmesterségben önállóan dolgozó nőkről, még olyan esetben is, amikor az új férj más mesterséget űzött.⁵¹

Meglepő módon a bányászat is a középkori gazdaság azon területei közé tartozott, ahol nők jelentős számban tevékenykedtek. Egyrészt azokra a nőkre kell gondolnunk, akik bányarészek birtokosaiként haszonbérletek jövedelmét élvezték, sőt a legrátermettebbek aktív szervezőkként (pénzkölcsönzés, fogadók fenntartása) is részt vehettek a bányavállalkozásokban, a kereskedelembe vagy öröklés útján megszerzett tőkéet is itt hasznosítva. Lányaira testálta pl. Vorau környéki bányarészét Eilinsgrub Egyed soproni polgármester.⁵²

Szinte kizárólag képi források tanúskodnak arról a tényről, hogy a bányavidéken a szegényebb nők szabad munkaereje is a bányákban végzett kisegítő munkák felé irányult. Az ércmosást ébrazoló annabergi Bergaltar mellett Georgius Agricola: *De re metallica* c. munkájához készült illusztrációira utalhatunk, aki a szövegben is kiemeli azokat a munkaterületeket, ahol nők is közreműködtek. Ezek közé tartozott az ércválogatás, ahol hosszú asztalok mellett ülő asszonyok puszta kézzel válogatták az ércet a meddő kőzetből (133. ábra).⁵³ Dolgoztak nők az ércrostálásban is. Agricola személyes

megfigyelései alapján mutatja be a különböző vidékeken használatos technikákat, köztük a vashuzalrácsos rostát is (150. ábra), amely Besztercebánya környékén terjedt el. A képen, amely tehát egy magyarországi gyakorlatot örökít meg, egy ifjú munkás dobja a rostára a mosandó anyagot, amelyet azután egy asszony jobbra-balra rázással rostált át.⁵⁴ Az ércolvasztásnál, a szénporsztíták és a szénmosókád mellett is nőket látunk dolgozni (207. és 217. ábra).

A bortermelő vidékeken viszont a szőlőművelés töltötte be azt a szerepet, amit a fentiekben a bányászatnál láttunk. Ide áramlott a tőkebefektetés zöme, ez volt a megélhetést biztosító ingatlanbirtok, és ide koncentráltak a vidékről beáramló nők munkaerő-tartaléka.⁵⁵ Egyes ispotályok szőlőinek megműveléséről vezetett számadáskönyvek szerint a szőlőskerti napszámosmunka mintegy 40%-át nők végezték.⁵⁶ A nők napszámbére általában a férfiakénak felét-2/3-át tette ki, egy 15. század végi pozsonyi szabályzat szerint a férfiak 12, a nők 8 denárt kerestek naponta. A szőlők rendszeres gondozását a vincellérek végezték, akik között szintén voltak nők (weinzedlin).⁵⁷

Nyugat-Európa nagyvárosaiban természetesen még sok más szakmában megfigyelhetjük, hogy konjunktúra idején a nők aktívan képviseltették magukat. Ilyen volt pl. a könyvnyomtatás is, ahol számos könyv címlapjának tanúsága szerint az özegek nagy szakértelemmel és felelősséggel vitték tovább a műhelyt.⁵⁸

3. Egészségügyi foglalkozások

A kézművesipartól távolabb estek, de szintén nagy szakértelmet igényeltek a hivatásszerűen vagy alkalmilag gyakorolt egészségügyi foglalkozások. Ezek közül is a bábák mesterségét övezte a legnagyobb elismerés, akik a nőgyógyászat minden területén szaktekintélynek számítottak. Nagyobb településeken fizetett városi alkalmazottak voltak, máshol a szülők hívták el őket.⁵⁹

Egy bába munkájának és viselkedésének érzékletes leírását adja Kottanner Jánosné emlékirata: A gyermeket váró Erzsébet királynéhez két előkelő budai polgárasszony (Siebenlinderné és Zauzechné) hívott egy bábát, egy másikat pedig, aki végül is a szülést levezette, Gr. Schaumburg Jánosné ajánlott. Ez vette magának a bátorságot, hogy tovább aludjon, amikor az udvarhölgy a királynéhez hívta, úgy kellett a szüléshez felrázni. A fiúgyermek világra segítése után pedig köntörfalazás nélkül követelte jutalmát. Mindennek ellenére (vagy talán éppen ezért) az emlékirat szerzője „okos”-nak és „ügyes”-nek nevezte.⁶⁰ A szaktudás kétségtelenül nagy önbizalmat adott a valószínűleg nem túl előkelő származású bábaasszonynak.

A másik fontos személy a gyermekágyas asszony környezetében a szoptatós-dajka volt. Alkalmazása a felső- és középosztálybeli családokban igen elterjedt volt, de a szegényebbeknél is szükség lehetett rá, ha az anya valamilyen okból nem tudta szoptatni a gyermeket. Újlak jogkönyve így vezeti be „A dajkákról, akik valamilyen okból megfojtják a csecsemőt” c. fejezetét: „Ha ... a gyermek anyjának betegsége miatt valaki pénzért szerez daját a gyermek táplálására...” Kapisztrán János csodái között is szerepel egy eset, amikor egy varga „felesége betegsége miatt újszülött gyermekét másnak kellett gondozni és szoptatni.”⁶¹

Az ispotályokban végzett intézményesített betegellátás a középkorban nagyrészt a különböző szerzetesrendek feladata volt. Az írásos és képi források tanúsága szerint is dolgoztak itt azonban világi nők, gazdaasszonyok és szolgálók is. A nők számára elkülönített szobát (Frawnstubben) biztosítottak.⁶²

4. Kereskedelem

A kézműves mesterségek áttekintése kapcsán érintettük már a saját termékeikkel való kereskedelem lehetőségét. Emellett igen gyakran találkozhatunk nőkkel a

szűkebb környék vevőköre számára közvetítő kiskereskedelembe. Vonzotta őket ez a kis kockázattal járó, tőkebefektetést nem igénylő, habár nem túl nagy haszonnal kecsegtető kiegészítő kereseti lehetőség. A kofáknak (fragnerin) általában nem voltak céhes jellegű szervezeteik, és a hatóságok is csak ritkán korlátozták tevékenységüket.

Ritkaságszámba megy a Budai jogkönyv részletes szabályozása. Összesen 51 kiskereskedő nő (a foglalkozások megnevezése mindig nőnemben van) áruiról és a piactéren elfoglalt helyéről intézkedik. A keretszám 2/3-át német, 1/3-át magyar kofák tölthették be. Áruik általában napi fogyasztást szolgáló élelmiszerek voltak: különféle friss és szárított gyümölcsök; zöldségfélék; sajt és tejtermékek; baromfi és malac; zöld fűszerfélék, valamint só. A Váralján, a Szt. Péter templom mellett további 6 kofa árusíthatott.⁶³

A kofák viszonylag gyakran fordulnak elő mint önálló adózók. Általában a minimális vagy azt alig meghaladó összeget fizettek, és 1-2 évi jelenlét után eltűnnek a listákról: újrarahasodtak vagy elhagyták a várost. Érdekes viszont, hogy Sopronban pl. többnyire nem a külvárosokban laktak, hanem belvárosi házakban béreltek lakást, választásukat nyilván a potenciális üzletfelekhez való közelség motiválta.

A kiskereskedelem mechanizmusába ad érdekes bepillantást egy számadástörvény, amely Zsigmond király néhány napos soproni tartózkodásának alkalmából készült 1425-ben. A lista szerint a szükséges élelmiszereket (gyümölcsök, tojás, sajt, hagyma, só, árpa, stb.), valamint gyertyákat 11 különböző asszonytól szerezték be, esetenként csak néhány denáros értékben.⁶⁴ A nagyobb összegekkel szereplő asszonyok (általában nem özvegyek) már a „ladnerin”, árusok kategóriájába tartoztak, akik már valamilyen stabil építményben (laden) árusítottak. Ezeket a bódékat asszonyok is adták-vették.⁶⁵

A „kramerin, kaufmannin” (kalmár) elnevezések már a kofákénál nagyobb értékű árukkal üzletelő, esetenként a távolsági forgalomba is bekapcsolódó, a szomszédos városok országos vásárait is időnként meglátogató személyekre, illetve ezek feleségeire utalnak. 1427-ben pl. a bécsi tanács egy olyan asszony ügyében járt közben, aki ruhaneműt vitt a soproni országos vásárra, és a vámon árujának egy részét csempészés gyanújával elkobozták.⁶⁶ Felvevőikörük a helybeli és a város közvetlen környékén élő lakosságból állt. Árucikkük között textilfeleségek, vegyszerek, szárított fűszerek voltak, a nem romlandó áruk viszonylag széles választékát kínálták, kis tételekben. Az igények változásaihoz rugalmasan tudtak alkalmazkodni, pl. Görlitzben a huszita harcok idején fegyverekkel, durva vászonnal, egyéb hadfelszerelési cikkekkel bővítették választékukat.⁶⁷

A nagy európai kereskedővárosokban a középkor végére a nők egyre növekvő mértékben kapcsolódtak be a távolsági kereskedelembe is. Már férjük életében elkezdték az önálló kereskedelmi tevékenységet, amit aztán özvegyként akár évtizedekig is tovább folytathattak. Megtanulták az üzleti könyvek vezetését, a megbízottak irányítását, bár nagyobb üzleti utakra csak kivételes esetekben vállalkoztak.⁶⁸

Ilyen kereskedő asszony volt Margarethe Funck is, Alexius Funck felesége, aki férje halála után ügynöke, Michel Hermann segítségével két és fél évig vezette 1521 és 1524 között a nagy- és kiskereskedelemmel egyaránt foglalkozó céget. Jelentős magyarországi exportjának, köztük a Balthasar Stegerspacher soproni polgárral kötött üzletek lebonyolításában is ügynökei segítettek.⁶⁹

Habár kisebb léptékekben, a magyarországi városokban is bekapcsolódhattak a feleségek férjeik üzleti tevékenységébe. A végrendeletekben gyakori kitétel az „als mein hausfraw wol weis” kitétel, tehát az asszonyok naprakészen ismerték az üzletmenetet. A már férje életében önálló üzleti tevékenységet folytató asszonyok tipikus képviselője a pozsonyi Andre Pölczlin. Elsősorban a sókereskedelemben volt érdekelt, ezügyben kapcsolatban állt egy győri kereskedőözvegygel, Kristannéval is. Üzleti mér-

lege a végrendelkezés időpontjában negatív volt, néhány értéktárgyat Wölflin zsidónéhoz adta zálogba. Háztartásának tagja volt férjén és 5 gyermekén kívül egy gazdaszony és feltehetően 2 további szolgáló is.⁷⁰

III. A női munka jellegzetességei és szerepe

1. Sajátságos vonások

A fentiekben áttekintett tevékenységeket, amelyekben a nők aktív szerepvállalása kimutatható, kevés kivétellel a férfiak is gyakorolták. A tevékenységi formák megválasztásánál azonban a nőket más tényezők befolyásolták, mint a férfiakat.

A nőknek ugyanis a munkavállalási stratégiákat a házasság által meghatározott életciklusokhoz kellett igazítaniuk. A férfiak attól kezdve, hogy megtanultak egy mesterséget, általában életük végéig ebben munkálkodtak, a házasságkötés, a család legfeljebb a munka hatékonyságát befolyásolhatta. Ezzel szemben a nők élete a férjhezmenetel után minőségileg is megváltozott. Ha hajadonként elhagyták a szülői házat, csak néhány fajta, erős függőségi viszonyt jelentő munkát végezhettek. Ez az életszakasz teljes egészében a házasságra való előkészülést szolgálta. A házasság után számos új lehetőség nyílt meg számukra. Részt vehettek férjük munkájában, vagy kisebb önálló vállalkozásokba kezdhettek, pl. fogadót, italmérést, árvaházat nyithattak. A magas halandósági ráta és a házastársak közti gyakran jelentős korkülönbség miatt a legtöbb nő életében több házasságot is kötött, gyakran egészen eltérő mesterségekben szerezhettek jártasságot.

Az önállóság maximumát azonban csak özvegyként érhették el, feltéve ha a helyi szabályozás lehetővé tette számukra egy megfelelő tulajdoni hányad megtartását, és ezáltal a gazdasági talpon maradási. Ennek hiányában a gyors újraraházasodást kellett követniük, amit sok esetben a céhszabályok is szorgalmaztak. (Ennek a kérdésnek természetesen demográfiai vetülete is volt, hiszen az özvegy asszonyok nem feltétlenül voltak öregasszonyok.)

A másik szempont a női munka térbeli korlátozottsága. Még a piacra termelés esetében is otthon végezhető tevékenységről volt szó (fonás, szövés). A lakóhely és munkahely egysége viszont lehetővé tette azt, hogy a nők a idejük és figyelmük megosztásával egyszerre lássák el a háztartás feladatait és végezzenek piaci termelő munkát. Nem kellett feltétlenül teljes időben a műhelyben tartózkodni, de képesnek kellett lenni a minőség ellenőrzésére, a folyamatos munka feltételeinek biztosítására, az áruk eladásának megszervezésére is.

Harmadszor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a női munka társadalmi korlátozottságát sem. Bizonyos foglalkozási ágak az igazgatásban, hivatalviselésben, katonaságban, egyházban eleve el voltak zárva a nők elől. A szocializáció során általában nem is volt lehetőségük olyan képességek megszerzésére, amelyek magas társadalmi állású foglalkozások ellátásához kellettek.⁷¹ Ezek a korlátok azonban másodlagosak voltak a gazdasági tényezők szabályozó szerepe mellett.

2. A képzés lehetőségei és korlátai

A céhes kézműipar keretén belül a férfiaknak egy aprólékosan szabályozott képzési rendszeren kellett végigmenniük ahhoz, hogy teljes jogú mesterek lehessenek. A nők számára ez a lehetőség csak egészen kivételes esetekben adatott meg, azokban a mesterségekben, ahol önálló női céhek léteztek. Számos városban fennmaradtak ugyan szerződések, amelyeket lányoknak bizonyos mesterségre tanításáról kötöttek, „legényvándorlásról” azonban nem lehetett szó (nem is létezett a 'legény' fogalmának női megfelelője a korabeli szóhasználatban). Ebben demográfiai szempontok is közrejátsz-

hattak: a legényeknél vándorlással eltöltött életkor (zömmel 18 és 25 év között) a nők számára már a házasságkötést, az első gyermekek megszületését jelentette.

A szerződéses képzés során megszerzett jártasságokat sokszor inkább a háztartás tökéletesebb vezetésében, semmint a piacra termelésben hasznosították. A szabályszerű képzés hiánya tehát többnyire megakadályozta a nőket a teljes jogú céltagság elnyerésében, és ez nagyon sebezhetővé tette a helyzetüket.⁷²

A lányok képzésének elsődleges színhelye a család, a háztartás volt, amelynek kézműves családok esetében a műhely is részét képezte. A lányok mesterségre vonatkozó ismereteiket is általában egy másik nőtől szerezték: az anyától vagy annak a háznak az úrnőjétől, ahol szolgáltak. A középkor végén nyílt csak lehetőségük a lányoknak is a nyilvános városi iskolákban megszerezhető tudás minimumának (olvasás, írás, számolás) elsajátítására.

3. Az nők önálló munkavégzésének lehetőségei

A nők főfoglalkozású és kiegészítő tevékenységeinek mozgásterét egyfelől maguk és családjuk szükségletei, másfelől szűkebb-tágabb környezetük gazdasági lehetőségei határozták meg. A szegényebb családoknál létszükséglet volt, hogy a nők is végezzenek valamilyen jövedelemszerző munkát. Kétségtelen, hogy a család eltartásához a vagyontalan rétegek nőtagjai járultak hozzá a legnagyobb arányban, de még a közepes vagyonnal rendelkezőknél is szükség volt mindkét házaspár munkájára a megélhetés biztosításához. Ezt tükrözi a végrendeletek gyakori „sie treulich mit mir ererbait hat” kitétele a közösen szerzett vagyonnal kapcsolatban. A vagyonosabb családoknál pedig akkor volt fokozott szükség arra, hogy a nők vegyék át a műhely vagy kereskedőtársaság irányítását, ha a család férfitagjai városi hivatalok viselésével voltak elfoglalva, vagy hosszú távollét, betegség vagy háború akadályozta őket a munkában. Kölnben például a selyemszövésről önállóan foglalkozó nők 30%-ának rokona ült a tanácsban.⁷³

A városok teremtette gazdasági lehetőségek a középkor utolsó századaiban általában kedvezően befolyásolták a nők részvételét a kézművességben és a kereskedelemben. Fontos volt, hogy vidékről folyamatosan költöztek be lányok és asszonyok, akiknek olcsó munkaereje bőséggel állt rendelkezésre a háztartásokban. A városi tanácsok szintén érdekelték voltak abban, hogy a városba áramló népességnek elegendő munkaalkalma legyen.⁷⁴

Az önálló munkavégzés azonban nem jelentett egyben önálló megélhetést is. A nők háztartásfőként betöltött szerepe és önálló munkavégzése közti viszony az alábbi variációkat eredményezhette:

a) A nő önálló háztartásfő, de nem maga dolgozik – ez az eshetőség általában az özvegyekre volt jellemző, akik legényeik segítségével vitték tovább az ipart, vagy az ingatlan-tulajdonukból befolyó bevételekből éltek.

b) A nő önállóan dolgozik, de nem háztartásfő – ez volt a helyzet a férjükétől eltérő mesterséget folytató vagy üzleti tevékenységet végző asszonyok esetében. Ide sorolnám a megélhetésüket bér munkából vagy más családoknál szolgálatból biztosító lányokat és asszonyokat is.

c) A nő önállóan dolgozik és önálló háztartásfő is – ezzel a változattal találkozunk a legritkábban. Csak az adott városban legjövedelmezőbb, exportra specializálódott gazdasági ágban volt lehetőség arra, hogy nők mint önálló háztartásfők hosszabb ideig sikeresen tevékenykedjenek.

d) A nő nem dolgozik önállóan, és nem is háztartásfő.

A középkori felfogás nem a családban végzett, fizetetlen háztartási munka és az egyéb, fizetett tevékenységek között húzta meg a határvonalat. Jóval többre értékelte a háztartás irányításában függetlenséget élvező feleség helyzetét az egyedülálló, de bér munkásként függő viszonyban levő nőkéénél.⁷⁵

Összegzés – A női munka mint a gazdaság működésének egyik indikátora?

A fentiekben láthattuk, hogy a női munkaerő sajátosságai számos esetben eltérnek a férfiakétól. Ezért a női munka fontosságának változása tanulságokkal szolgálhat a gazdaság egésze működésének vizsgálatában is. Mindenekelőtt a női munkaerő fokozott mobilitására kell utalni. Mivel céhes és egyéb kiváltságok általában nem védték a nők munkáját, saját érdekükből is igyekeztek minél kedvezőbb feltételeket biztosító tevékenységi formákat vagy befektetési lehetőségeket keresni, akár a kézművességben, akár a mezőgazdasági bér munka, a kereskedelem vagy éppen a bányászat területén. Könnyen mobilizálható erőtartalmakat biztosítottak a városi gazdaság bármelyik fellendülő, konjunkturális ágának, a krízishelyzetekre azonnal reagáltak, és ilyenkor kiemelkedő teljesítményekre voltak képesek.

Természetesen egy gazdasági ág jövedelmezőségének csökkenése is elsőként a nőket sújtotta, gyakori reakció volt egy-egy szakma hanyatlásának idején a nők részvételének korlátozása. A demográfiai változások szintén érzékenyebben érintették a nők esélyeit a munkaerőpiacon, mint a férfiakét. Egyes kutatók ezzel magyarázzák, hogy a 16. század folyamán romlottak a nők esélyei az önálló megélhetés biztosítására, sőt az önálló munkavégzésre is. Mások hozzáteszik ehhez a technikai fejlődés hatásait is. Az újkorban bekövetkező változások vizsgálata azonban már túlmutat dolgozatunk témáján.

Összességében a női munkát – a középkort is – a levegőhöz tudnám hasonlítani: nélkülözhetetlen az élethez, hiánytalanul kitölti a rendelkezésre álló teret, és csak akkor figyelünk fel rá, ha valami probléma támad körülötte.

JEGYZETEK

- * A VEAB Kézművesipartörténeti Munkabizottsága által szervezett „A nők szerepe a kézművesipar munkaszervezetében” (Sopron, 1994. ápr. 28.) c. kerekasztal konferencián elhangzott vitaindító előadás átdolgozott változata. Köszönetet mondok minden jelenlevőnek, aki hozzászólásaival és kérdéseivel segített a téma továbbgondolásában.
- 1. A különböző nemzeti hagyományokkal rendelkező történetírói iskolák érdeklődése más-más időpontban és indokokból fordult a középkori nők helyzetének vizsgálatára felé. Úttörő jelentőségű volt a német jogtörténeti – szociológiai iskolához tartozó Bücher, Karl: *Die Frauenfrage im Mittelalter*, Tübingen, 1910. c. munkája, amelyet történeti – demográfiai elemzések, illetve egyes területek beható vizsgálatai követtek. A legfontosabb munkákból bő válogatást hoz Uitz, Erika: *Die Frau in der mittelalterlichen Stadt, Freiburg im Breisgau*, 1992. című (a továbbiakban: Uitz) könyvének irodalomjegyzéke (206-214.). Az 1970-es évektől megélnéknélkül angol – amerikai feminista irányzat ismertetése az AETAS 1993/4. számában (134-164.) olvasható. A hazai kutatásban néhány szórványos tanulmányt leszámítva nem keltett a téma különösebb érdeklődést. A szabályt erősítő kivételek: Péter Katalin: *Női családfők Sárospatakon a 16. és 17. században*, Századok 1989. 563-604. (a továbbiakban: Péter); az újkorra: Vámos Éva: *The Appearance of Women Masters as an Accompanying Phenomenon of the Beginning Disintegration of the Guild System in Hungary*, In: III. Internationales Handwerksgechichtliches Symposium, Veszprém. 1987. 167-174.
- 2. Kovachich Martinus Georgius: *Codex authenticus iuris tavernicalis*, Buda, 1803. cap. CXII, 212. (a továbbiakban: Kovachich), Vö. Újlak város jogkönyve 1525-ből, kiad. Schmidt, Rudolf: *Statutum civitatis Ilok anno MCXXV*, (Monumenta historico-iuridica Salvorum meridionalium XII JAZU), Zagreb, 1938., magyarra fordította Hegedűs Antal. In: *Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon*, Újvidék, 1983. cap.III. 62. (a továbbiakban: Újlak jogkönyve)

3. 1464: 17.tc. Corpus Juris Hungarici, Bp., 1896. 353. Hasonló rendelkezés olvasható a soproni szabók 1477-es céhszabályában is: Soproni Állami Levéltár (a továbbiakban: SÁL) Gerichtsbuch, 144.
4. Uitz 24-25.; Ennen, Edith: Die Frau in der mittelalterlichen Stadt. In: Mensch und Umwelt im Mittelalter, Hg. von Herrmann, Bernd, Frankfurt, 1989. 38-40. (a továbbiakban: FSMA)
5. Kovachich Cap. CXXVI., Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts. Hg. von Mollay, Karl. Budapest-Weimar, 1959. (a továbbiakban: OSt) cap. III/313., Újlak jogkönyve (2.j.) cap. IV/6, IV/11. A nemességre: Werbőczy István Hármaskönyve (Kolosvári Sándor és Ovári Kelemen kiadása, Bp., 1897. I. rész 17. és 28. cím.
6. Kovachich Cap. CXXXI., Király János: Pozsony város joga a középkorban. Bp. 1894. (a továbbiakban: Király), függelékként Pozsony város jogkönyvének kiadásával, Cap. 39., 90., OSt. Cap. III/397., Újlak jogkönyve IV/6., IV/7.
7. Kowaleski, Maryanne-Bennett, Judith M. : Crafts, Gilds and Women in the Middle Ages. (a továbbiakban: Kowaleski-Bennett) In: J. M. Bennett et al. (eds.): Sisters and Workers in the Middle Ages, Chicago – London 1989. 12.; Uitz 88. skk.
8. Uitz, Erika: Die Frau im Berufsleben der spätmittelalterlichen Stadt. (a továbbiakban: Uitz 1986) In: Frau und spätmittelalterlicher Alltag, Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 9. (Sitzungsberichte der ÖAW, Phil.-Hist. Klasse, Bd. 473.), Wien 1986. (a továbbiakban: FSMA), 449-474., számadatok ebben P. Ketsch nyomán.
9. Ilyen kettős jegyzékek a soproni anyagból az 1459. és 1463. évekből maradtak fenn. Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története (a továbbiakban: Házi) II/4. 113-149.; 181-212. Elemzésük: Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon, Bp., 1955. 62-65. (a továbbiakban: Szűcs); Fügedi Erik: Steuerlisten, Vermögen und soziale Gruppen in mittelalterlichen Städten. In: Städtische Gesellschaft und Reformation, Hg. von Batori, Ingrid. Stuttgart, 1980. 58-96. a régbsi irodalommal.
10. Általánosságban: Uitz 1986 456-460.; a kamarai számadások felhasználásáról a téma kutatásában: Susanne Pils, Claudine: Die Stadt als Lebensraum. Wien im Spiegel der Oberkammeramtsrechnungen (1556-1576). Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien, 1993 155-159. Sopronra ld. Erstes Grundbuch / Első telekkönyv. Hg. Mollay, Karl von (Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg, Reihe A Bd.1.), Sopron, 1993.
11. Pl. Margarethe Runtinger, aki Regensburgban vezette a családi kereskedőházat: Ennen, Edith: Frauen im Mittelalter. München, 1984. 186.; Margarethe Funckról: Pickl, Othmar: Das älteste Geschäftsbuch Österreichs. Graz, 1966. (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde des Steiermark, Bd. XXIII.) (a továbbiakban: Pickl)
12. Szende Katalin: A nők szerepe a kézműiparban a későközépkorban a soproni és pozsonyi végrendeletek tükrében. In: Házi Jenő Emlékkönyv. Szerk. Turbulay É.-Dominkovits P. Sopron, 1993. 169-179. (a továbbiakban: Szende)
13. A korona elrablása. Kottanner Jánosné emlékirata, 1439/1440. Ford. és közlés Mollay Károly. Bp., 1979. (a továbbiakban: A korona elrablása ...) (A német szöveg kiadása: Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin, Hg. Mollay, Karl von. Wien, 1972.), Ld. még: Mollay Károly: Kottanner Jánosné és naplója, Soproni Szemle (a továbbiakban: SSz) 1957 1-9.
14. Schüppert, Helga: Frauenbild und Frauenalltag in der Predigtliteratur, in: FSMA 106-119. (a továbbiakban: Schüppert)
15. Wunder, Heide: Frauen in der Leichpredigten des 16. und 17. Jahrhunderts, in: Leichpredigten als Quellen historischer Wissenschaften. Hg. Lenz, von R. Bd. 3.

- Marburg, 1984.; Dienst, Heide: Frauenalltag in erzählenden Quellen des Spätmittelalters. In: FSMA 213-242.
16. Vavra, Elisabeth: berlegungen zum „Bild der Frau“ in der mittelalterlichen Ikonographie. In: FSMA 283-300; Jaritz, Gerhard: Zwischen Augenblick und Ewigkeit. Einführung in die Alltagsgeschichte des Mittelalters, Wien-Köln, 1989. passim.
 17. Vö. Wolf-Graaf, A.: Die verborgene Geschichte der Frauenarbeit. Eine Bildchronik. Weinheim-Basel 1983.; Női kovács ábrázolása pl.: Cunnington, Phillis-Lucas, Catherine: Occupational Costume in England from the Eleventh Century to 1914. London, 1967. 101. (a továbbiakban: Cunnington-Lucas) Az adat megküldését Flórián Máriának köszönöm.
 18. Grimm, Paul: Zwei bemerkenswerte Gebäude in der Pfalz Tilleda. Ein zweite Tuchmacherei. Prähistorische Zeitschrift, 1963.
 19. Méri István: Beszámoló a Tiszalök-Rázompusztai és a Turkeve-Mőrci ásátások eredményeiről I., Archaeológiai Értesítő 1952. 61. (a továbbiakban: Méri)
 20. Gömöri János: A soproni Kovácszeren 1440-ben lebontott házak régészeti feltárása. SSz. 1993. 332-338.; a háztulajdonosok azonosítása: Mollay Károly: Második firtály. Megjelenik a SSz. 1994/3. számában.
 21. A demográfiai kérdérről összefoglalóan: Frauenarbeit im Mittelalter, Quellen und Materialien, zusammengestellt und eingeleitet von Ketsch, P. In: Frauen im Mittelalter, Hg. Kuhn, von A. Bd. I. Düsseldorf 1983. 18.skk. A női népeességtöbblét kérdését már Karl Bücher is felvetette a frankfurti anyag alapján. A téma újabb áttekintése: Mitterauer, Michael: Familie und Arbeitsorganisation in städtischen Gesellschaften des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. In: Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt, Hg. Haverkamp, von A. Köln-Wien, 1984. 7 skk., továbbá a szerkesztő bevezetése ua. kötetben, XII-XIII. (a továbbiakban: Haus und Familie)
 22. Wunder, Heide: „Jede Abeit ist ihres Lohnes Wert“ – Zur geschlechtspezifischen Teilung und Bewertung von Arbeit in der frühen Neuzeit. (a továbbiakban: Wunder) In: Geschlechterhierarchie und Arbeitsteilung. Hg. Hausen, von Karin. Göttingen, 1993. 22-23.
 23. Cf. Rippmann, Dorothee: Weibliche Schattenarbeit im Spätmittelalter, Schweizerische Zeitschrift für Geschichte 1986. 341-343.; Simon-Muscheid, Katharina: „Und ob sie schon einen dienst finden, so sind sie nit bekleidet dernoch“ – Die Kleidung städtischer Unterschichten zwischen Projektionen und Realität im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit, Saeculum 1993. 47-64.
 24. Szemléletes példa erre Fygen von Weinsberg kölni kereskedőasszony életútja, aki 11 gyermek édesanyjaként vezette városi hivatalokat viselő férje helyett folyamatosan az üzletmenetet. Ezt és további példákat ld. Wensky, Margret: Die Stellung der Frau in Familie, Haushalt und Wirtschaftsbetrieb in spätmittelalterlich-frühneuzeitlichen Köln. In: Haus und Familie 294- 296. (a továbbiakban: Wensky)
 25. Uitz 24., 78-79., sörfőzőnők ábrázolása: Cunnington-Lucas 136., 107-108. kép.
 26. Király 428.; Larentz Peck végrendelete 1494.: Archiv Mesta Bratislavy (a továbbiakban: AMB), Protocollum Testamentorum (OL. Df. 277056, a továbbiakban: PT) 241r
 27. Házi II/2. 281.
 28. Uitz 78.
 29. Házi II/2. 177. (1455), Király 435.
 30. Davis, Natalie Zemon: Frauen im Handwerk. Zur weiblichen Arbeitswelt im Lyon des 16. Jahrhunderts. In: Arbeit, Frömmigkeit und Eigensinn. Studien zur

- hr/>
- historischen Kulturforschung II. Hg. von van Dülmen, Richard. Frankfurt, 1990. 65., az észak-magyarországi korai viszonyokra ld. Péter
31. Uitz 454., Szende 170. A mészárszékek eladása is komoly bevételt jelentett, több elhúzódo pereskedés tárgyát is képezte, Pl. Harkai Péter özvegye és Sopron városa között, Házi I/2. 129., 148., II/6. 52-54.
32. 1482. Budapest Főváros Levéltára, idézi: Szűcs i.m. (9.j.) 148-149.
33. Kubinyi András: Buda – Die mittelalterliche Hauptstadt Ungarns. In: Budapest im Mittelalter, Hg. von G. Biegel, Braunschweig 1991. 24., 30.; mészáros özvegyekre vonatkozó adatok a budai német mészárosok céhkönyvéből (BFL): uo.31. A soproni adójegyzékekben is megfigyelhető, hogy a mészárosok özvegyei jópár évig nem házasodnak újra.
34. Házi I/6. 305-308.
35. Király 186.
36. Házi II/3. 317-320.
37. Ortway Tivadar: Pozsony város története 2. kötet 2. rész. Pozsony 1898. 366-367., Uo. 2. kötet 4. rész, Pozsony 1903. 84-86.; Sopronnak Kanizsai Jánossal folytatott pere a fertői halászatról: Házi I/6. 179-181.
38. Uitz 68.; Vö. a Péld 31,10-31. parafrázisát Geiler von Kaisersberg prédikációjában, idézi: Schüppert 147-148.
39. Király103., német nyelvtörténeti szótárak szerint ez a kifejezés más vidékeken is ismert volt.
40. Méri. Szűcs 80., 102. Vö. Kováts Ferenc: Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században, Bp. 1902. 174.; Ld. még: Magyar Néprajz III. Kézművesség, főszerk. Domonkos Ottó, Bp., 1991. 341-375. A szerzők a szövegben nem mindig tesznek különbséget a férfiak és a nők által végzett munkák között, a képanyagon (104-143. kép) azonban zömmel nőket látunk.
41. Ezen céhek keletkezésével és működésével kiterjedt szakirodalom foglalkozik, összefoglalóan ld. Uitz 63-80., Kowaleski-Bennett
42. Uitz 65 skk.; Wunder 34-35.; Davis 44-49.
43. Lederer Emma: Bártfa város vászonszövő üzeme a 15. században. In: A Bécsei Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1934. 150-158. A 153. o. 8. jegyzetében már felhívta a figyelmet, hogy a vászonszövés hivatásszerűen foglalkozók között gyakoriak a női nevek.; Szűcs 221-241.
44. A listák kiadása: Fejérpataky László: Magyarországi városok régi számadáskönyvei, Bp. 1885. 193-286. (a továbbiakban: Fejérpataky)
45. Szűcs 223-224.
46. Szűcs 241., 133. jegyzet
47. Házi I/7. 94-98., A soproni szabók céhszabálya (SÁL Gerichtsbuch, 142-145.) csak a házassággal és a temetéssel kapcsolatban emlékezik meg az asszonyokról.
48. A korona elrablása... 41.
49. Varrónó: Házi II/4. 153-411. passim, (fátyol)mosónő uo. II/3. 79, 80, 215, 356.
50. Uitz 71.
51. Szűcs 77-78., Házi II/1. 277-278., 416-417.
52. Házi II/1. 100., Magyarországra ld. Péter i.m. (1.j.); Zwickau példája: Uitz 1986 464-466.
53. Vö. Wilschof, Helmut: Arbeit und Arbeitsgerät im sächsischen Erzbergbau des 16. Jh.-s. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 1959. 255-300, a nőkről: 283-288.

54. Vö. Kirchberg, Helmut: Erzaufbereitung im XVI. Jh., in: Georgius Agricola 1494-1555. zu seinen 400. Todestag, Berlin 1955. 81-91., itt: 83.
55. Az ipari és kereskedelmi tőkének ingatlanba fektetéséről: Szücs 60.; Vö. Szende 176., 23. jegyzet a további irodalommal.
56. Rippmann, Dorothee-Simon-Muscheid, Katharina: Weibliche Lebensformen und Arbeitszusammenhänge im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: Frauen und Öffentlichkeit, Beiträge der 6. Schweizerischen Historikerinnentagung, Hgg. von M. Othenin-Girard et al. Zürich, 1991. 85-86. és 85. jegyzet
57. AMB lad. 60. Nr.. 179., Vö. Király 236.; Szende 178. 35. jegyzet; Házi II/2. 124. „schaff ich meiner weinzedlin der Schöntlin mein täglichen plaben rokch”.
58. Davis 52., 55-56., 67-68. a további irodalommal. Közéleti példa Heltai Gáspár özvegye: A Chronica 1575-ös kolozsvári kiadását „végezé Heltai Gáspárné”.
59. Uitz 99-105, Vö. Merry E. Wiesner: Early modern Midwifery: A Case Study, in: Women and Work in Preindustrial Europe. Ed. Hanawalt, Barbara A. Bloomington, 1988. 94-114. (a továbbiakban: Hanawalt)
60. A korona elrablása... 28-30.
61. Újlak város jogkönyve III/43. fejezet, Újlak város jegyzőkönyve Kapisztrán János újlaki sírjánál történt csodákról 1460-ból, magyar ford. In: Újlak jogkönyve 41. eset, 27. Vö.még: Shahr, Shulamith: The history of Women in the Later Middle Ages. (a továbbiakban: Shahr) In: FSMA 13.
62. Mindezekre ld. Hans Piberauer ispotályszámadását 1420-ból: Házi II/2. 306-309. Ispotályban dolgozó világi gazdaasszony ábrázolása a rothenburgi St. Wolfgangskirche főoltárán (1514), repr. Boockmann, Hartmut: Die Stadt im späten Mittelalter. 246. 378. kép. Pékné végrendeleti adománya az öt ápoló asszony számára: Dorothea Noppekin végrendelete, 1468. PT 143.v.
63. Ost (5.j.) III/153-155. fej.
64. Házi II/2. 336.
65. Házi I/4. 25-26.; Kb. egy évszázaddal későbbi forrás, amely szintén bőségesen tartalmaz adatokat a nők kiskereskedelemben való részvételére, Moricz Pál üzleti könyve, amelyet Mollay Károly ad ki a Sopron Város Történeti Forrásai sorozatban 1994-ben.
66. Házi I/2. 350.
67. Uitz 1986 449-454.
68. Uitz 1986 32-49.
69. Pickl különösen 143-148.
70. PT 110v-111r
71. Összefoglalóan: Hanawalt Introduction VIII-XII., A bér munkáról: Davis 56-60., 71-72.
72. Shahr 10., Davis 46-60.
73. Uitz 189-190.; Ennen 45-46.; Wensky 295-297.
74. Ezért korlátozták pl. az idegen napszámosok felfogadását számos helyen, így Sopronban és Pozsonyban is. – Király 236., Házi II/2. 178-179.
75. Wunder 34-35. Ezért tartom elhibázottnak a feminista történetírásnak az emancipációt középpontba állító nézőpontját. ld. Aetas 1993/4.
76. Pl. Bártfán a vászonszövés hanyatló szakaszában 1450-ben megtiltották, hogy a vászon kereskedelmében nők is részt vegyenek. L. Fejérpataky 193.